

ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ АПК В УКРАЇНІ

УДК 338.432:330.341.1

КРИСАНОВ Д.Ф., д-р екон. наук, професор

ДУ “Інститут економіки та прогнозування НАН України”

ВАРЧЕНКО О.М., д-р екон. наук, професор

Білоцерківський національний аграрний університет

УДОВА Л.О., канд. екон. наук

ДУ “Інститут економіки та прогнозування НАН України”

ІННОВАЦІЙНИЙ РОЗВИТОК ОСОБИСТИХ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ

Узагальнено світовий досвід впровадження інноваційних розробок в дрібнотоварних агрогосподарствах та розкрито причини, що гальмують реалізацію більшості інноваційних продуктів в особистих селянських господарствах. Обґрунтовано пропозиції стосовно зарубіжного досвіду впровадження інновацій у сільському господарстві до специфіки господарювання в аграрному секторі економіки України.

Ключові слова: господарства населення, інновації у рослинництві, інновації у тваринництві, кооперативні підприємства.

Постановка проблеми. На нинішньому етапі підвищився інтерес до індивідуального сектору аграрного виробництва, викликаний необхідністю оцінювання нових тенденцій у розвитку особистих селянських господарств, трансформацією їх функцій під впливом дифузії інновацій в агропродовольчому комплексі. Аналіз виробничої діяльності свідчить про достатньо високу стійкість особистих селянських господарств до трансформаційних перетворень, що відбувалися в економіці нашої країни. Водночас, доречно підкреслити, що в процесі соціально-економічних перетворень місце і роль господарств населення суттєво змінюються.

Метою дослідження є аналіз та узагальнення інноваційного розвитку підвищення продуктивності господарств населення на основі адаптації світового досвіду впровадження інноваційних розробок у сільськогосподарське виробництво.

Результати досліджень та їх обговорення. В економічній літературі термін “інновація” трактується досить широко, однак класичним вважається визначення Й. Шумпетера, який до інновацій відносить наступні зміни: впровадження нового методу (способу) виробництва, виготовлення продукції з новими властивостями, освоєння нових ринків збуту, використання нової сировини та проведення відповідної реорганізації виробництва [8]. Загалом, наведене визначення характеризує процеси впровадження нових або вдосконалених рішень технічного, технологічного або організаційного характеру у процесі від використання сировини до збуту продукції як засобу одержання прибутку підприємцями.

У промисловості розрізняють чотири типи інновацій: *продуктові* (впровадження нового товару або послуги), *процесові* (впровадження нового або значно поліпшеного способу виробництва або доставки продукту), *маркетингові* (впровадження нового методу продажу) та *організаційні* (впровадження нового організаційного методу в діяльності підприємства, в організації робочих місць або зовнішніх зв'язків).

Поряд з цим, за 2006-2008 рр. у звітність з інноваційної діяльності промислових підприємств почали включати *інноваційні процеси* – це впровадження нового або значно вдосконаленого виробничого процесу, методу розповсюдження або діяльності з підтримки товарів та послуг, зокрема:

- нові або вдосконалені методи обробки або виробництва продукції;
- нові або вдосконалені методи логістики, доставки або розповсюдження продукції;
- нова або вдосконала діяльність із підтримки процесів підприємств: системи матеріально-технічного обслуговування або операції щодо закупівель, обліку та розрахунків [9].

Необхідно підкреслити, що офіційної статистики стосовно впровадження інновацій у сільському господарстві поки не сформовано, і це свідчить про надзвичайну складність як власне інновацій (сортів рослин, порід худоби і птиці тощо), так і їх використання в аграрних підприємствах.

Як правило, таку статистику ведуть наукові установи, селекційні центри, науково-дослідні станції та ін., що, на нашу думку, свідчить про відсутність системної її класифікації та методики відстеження трансферу зазначених інновацій у виробництво. Ось чому ми будемо виходити із методичних підходів, які використовуються в офіційній статистиці, однак адаптуючи їх до сільського господарства, зокрема, особистих селянських господарств (ОСГ). З цією метою ОСГ доцільно прирівняти до мікропідприємств, що спеціалізуються на виробництві аграрної сировини, її переробці та випуску готової харчової продукції.

Аналіз трансформацій в аграрному секторі України та ролі в ньому ОСГ доцільно розпочати з 1990 р., коли вітчизняне сільське господарство досягло найбільш вагомих результатів, а їх частка в загальному обсязі становили 30,5%. У найбільш кризовий для економіки країни період (1999-2003 рр.) їх частка становила 60-70%. На початок 2010 р. частка господарств населення у виробництві валової продукції складала 55% (табл. 1).

Варто зазначити, що коли в 1990 р. частка аграрних підприємств у виробництві валової продукції сільського господарства становила 69,4% (продукції рослинництва – 75,0%, тваринництва – 64,8%) від загального її обсягу, то у 2000 р. ситуація кардинально змінилася з точністю до навпаки – великі господарства виробили лише 34,0% (відповідно 40,9 і 25,2%), а селянські господарства – 66,0% (відповідно 59,1 і 74,8%), тобто протягом 1990-х років виробництво аграрної продукції поступово сконцентрувалось у дрібних сільгоспвиробників.

Таблиця 1 – Виробництво валової продукції сільського господарства, млн грн (у порівнянних цінах 2005 р.)

Показники	1990 р.	2000 р.	2005 р.	2008 р.	2009 р.	2009 до 1990, %
<i>Усі категорії господарств</i>						
Валова продукція, всього	145874,9	77889,4	92585,6	103977,9	102092,6	70,0
у т.ч.:						
- продукція рослинництва	66559,7	43573,0	53975,6	64899,1	61544,6	92,5
- продукція тваринництва	79315,2	34316,4	38610,0	39078,8	40548,0	51,1
<i>Сільськогосподарські підприємства</i>						
Валова продукція, всього	101299,1	26478,0	33802,4	47865,4	45780,4	45,2
у т.ч.:						
- продукція рослинництва	49913,8	17820,4	21731,5	32136,1	28498,7	57,1
- продукція тваринництва	51385,3	8657,6	12070,9	15729,3	17281,7	33,6
<i>Господарства населення</i>						
Валова продукція, всього	44575,8	51411,4	58783,2	56112,5	56312,2	126,3
у т.ч.:						
- продукція рослинництва	16645,9	25752,6	32244,1	32763,0	33045,9	198,5
- продукція тваринництва	27929,9	25658,8	26539,1	23349,5	23266,3	83,3
<i>Господарства населення, частка від загального обсягу, %</i>						
Валова продукція, всього	30,5	66,0	63,5	54,0	55,2	-
у т.ч.:						
- продукція рослинництва	25,0	59,1	59,7	50,5	53,7	-
- продукція тваринництва	35,2	74,8	68,7	59,7	57,4	-

Джерело: Сільське господарство України за 2009 р.: Стат. збірник. – К.: Держкомстат України, 2010. – С. 44.

Після 2000 р. відбувається поступове нарощування виробництва аграрної продукції у великих і середніх підприємствах та фермерських господарствах, хоча основними виробниками тваринницької продукції все ж залишаються господарства населення. Вони виробляли дві третини загальних обсягів виробництва продукції рослинництва і три чверті – тваринницької. Необхідно зазначити ще один момент: у всіх категоріях господарств обсяги виробництва продукції рослинництва у 2009 р. вже наблизилися до рівня 1990 р. (92,5%), а от по тваринництву цей показник вдвічі нижчий – 51,1%, зокрема, у крупних і середніх підприємствах та фермерських господарствах рослинницької продукції вироблено лише третину від обсягу 1990 р., а тваринницької – дві третини. Отже, в кризовій ситуації господарства населення виявляються більш стійкішими тому, що потрапляють в умови самовиживання.

У 2009 р. серед сільськогосподарських підприємств основна частка у виробництві продукції належала недержавним аграрним підприємствам, які виробили 46,3% загальної кількості валової продукції, у т.ч. рослинницької – 44,8% і тваринницької продукції – 41,8%. Державні аграрні під-

приємства виробили лише 1,2% валової продукції сільського господарства, з яких 1,5% займає продукція рослинництва і 0,8% тваринництва. Частка господарств населення у структурі валового виробництва аграрної продукції становила 55%, у т.ч. продукція рослинництва – 53,7%, а тваринництва – 57,4%. Слід зазначити, що саме у рослинницькій і тваринницькій галузях створюється товарна продукція, яка надалі виходить на ринок для реалізації (табл. 2).

Таблиця 2 – Структура виробництва основних сільськогосподарських культур за категоріями господарств (у % до загального обсягу)

Показники	1990 р.	2000 р.	2005 р.	2008 р.	2009 р.
<i>Сільськогосподарські підприємства</i>					
Зернові та зернобобові культури	97,2	81,6	75,7	79,0	77,9
Цукрові буряки (фабричні)	99,99	87,8	78,5	87,8	90,9
Соняшник	97,6	87,5	78,8	81,0	81,4
Картопля	28,6	1,4	1,2	2,2	2,6
Овочі	73,1	16,9	10,7	13,9	13,4
Плоди та ягоди	46,4	18,2	11,8	15,4	13,3
<i>Господарства населення</i>					
Зернові та зернобобові культури	2,8	18,4	24,3	21,0	22,1
Цукрові буряки (фабричні)	0,01	12,2	21,5	12,2	9,1
Соняшник	2,4	12,5	21,2	19,0	18,6
Картопля	71,4	98,6	98,8	97,8	97,4
Овочі	26,9	83,1	89,3	86,1	86,6
Плоди та ягоди	53,6	81,8	88,2	84,6	86,7

Джерело: Сільське господарство України за 2009 р.: Стат. збірник. – К.: Держкомстат України, 2010. – С. 75.

Проаналізувавши виробництво сільськогосподарських культур за категоріями господарств, слід зазначити, що аграрні підприємства займаються вирощуванням, в основному, зернових та зернобобових культур, цукрових буряків і соняшнику, а господарства населення вирощують, зазвичай, трудомісткі культури, які потребують значних затрат ручної праці: картопля, овочі. Зазначимо, що до групи сільськогосподарських підприємств віднесено також фермерські господарства, а вироблена ними валова продукція в загальному її обсязі становила 4,3%.

Відчутний перекис виробництва валової продукції сільського господарства в секторі господарств населення не може пояснюватися лише переважаючою (майже на два порядки) кількістю фізичних суб'єктів господарювання. Адже за площею використовуваних земельних угідь, а також забезпеченістю фінансовими ресурсами і технічними засобами, господарськими приміщеннями і спорудами та іншими матеріальними ресурсами сектор господарств населення помітно відстає від сектору аграрних підприємств.

Зокрема, станом на 01.01.2010 р., із загальної площі сільськогосподарських угідь 41596,4 тис. га частка землі, що знаходилася у власності та користуванні сільськогосподарських підприємств, становила 50,2% (20,9 млн га), а у громадян – 37,7% (15,7 млн га). Причому, якщо в аграрних підприємствах майже всі сільськогосподарські угіддя (98,6%) використовуються згідно з цільовим призначенням (тобто для потреб вирощування аграрної продукції), то земельні ділянки, що перебувають у власності та використанні громадян, мають більш широкий цільовий спектр, а до того ж, для потреб товарного виробництва використовується менше 60% (9214 тис. га). Водночас, з урахуванням земельних ділянок для ведення особистого селянського (підсобного) господарства (3519,2 тис. га), а також колективних та індивідуальних садів (183,2 тис. га) і городів (193,7 тис. га), сінокосів і випасів для худоби (1200,9 тис. га), що приймаються до уваги в оцінюванні валової продукції, їх площа становить 14,8 млн га (в межах 70% від земель суспільного сектору виробництва).

Розрахунки продуктивності свідчать, що на 1 га сільськогосподарських угідь в секторі господарств населення, порівняно з аграрними підприємствами, валової продукції в 2009 р. вироблялося в 1,7 раза більше (3613 грн), в тому числі в рослинництві – майже в 1,6 (2120 грн), у тваринництві – 1,9 раза більше (1493 грн) (рис. 1). На нашу думку, вищу продуктивність сільськогосподарських угідь у господарствах населення можна пояснити більш високим рівнем затрат праці, а особливо ручної, дотриманням агротехнічних строків виконання посівних, просяпних і збиральних робіт, використанням органічних добрив, а в тваринництві – значно переважаючим ступенем забезпечення худобою і птицею в розрахунку на 1 га [10].

Рис. 1. Групування регіонів України за показником продуктивності сільськогосподарських угідь в господарствах населення, 2009 р.

Джерело: дані Держкомстату України.

Для отримання більш вагомих аргументів на користь вищої ефективності індивідуального сектору виробництва нами було проведено групування регіонів України за показником продуктивності сільськогосподарських угідь у господарствах населення (рис. 1).

Результати дослідження було об'єднано у 3 групи:

I група – висока продуктивність (більше 400 тис. грн на 100 га сільськогосподарських угідь) – до неї увійшли 12 регіонів – АР Крим, Вінницька, Донецька, Закарпатська, Івано-Франківська, Київська, Львівська, Полтавська, Рівненська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька області. Серед зазначених регіонів найвища продуктивність спостерігається у Черкаській області і становить 610,7 тис. грн;

II група – середня продуктивність (від 300 до 400 тис. грн) – до цієї групи увійшло 6 регіонів – Волинська, Дніпропетровська, Житомирська, Кіровоградська, Сумська, Тернопільська області, які мають найкращі ґрунтово-кліматичні умови для вирощування сільськогосподарської продукції;

III група – низька продуктивність (до 300 тис. грн) – вона включає 7 регіонів – Запорізька, Луганська, Миколаївська, Одеська, Харківська, Херсонська, Чернігівська області.

Це пов'язано, насамперед, зі складними агрокліматичними умовами, наявністю ґрунтового покриття, що потребує постійного зволоження, тобто використання гідромеліоративних систем, які не завжди можуть дозволити збудувати господарства населення. Найнижча продуктивність (майже удвічі менша, ніж в середньому по Україні) спостерігається у Луганській обл. – 187,1 тис. грн.

Отже, з кожним роком продуктивність сільськогосподарських угідь, що використовуються в господарствах населення, як у середньому по Україні, так і в більшості областей підвищується і це дозволяє зробити наступний висновок: внаслідок надмірного забезпечення робочою силою, яка не знаходить застосування в аграрних підприємствах, відбувається більш раціональне використання земель, а також поширюється застосування системи сівозмін. Правильно сформовані відповідно до агротехнічних вимог та запроваджені сівозміни сприяють підвищенню урожайності на 30–40% і більш раціональному використанню зайнятої робочої сили.

Для прикладу наведемо дані по провідному сільськогосподарському штату США – Айова, де розвиток альтернативних сівозмін виявив найбільш ефективні з них: кукурудза – соя та кукурудза – кукурудза (пшениця) – овес – сіно. За застосування таких сівозмін урожайність є практично однаковою. Економічні переваги полягають не у тому, що вони без агрохімікатів можуть забезпечити вирощування екологічно чистої продукції із врожайністю, що співвідноситься з урожайністю за інших систем, але з урахуванням економії коштів, що були заплановані на придбання хімічних засобів. Ці системи вирішують двояке завдання: забезпечують зниження витрат на виробництво і екологічну чистоту аграрної продукції. Нині кукурудза і соя є провідними культурами в галузі рослинництва. Отже, проблема сівозмін, що унеможливають використання агрохімікатів та сприяють вирощуванню екологічно чистої продукції з погляду розвитку фермерських господарств, має фундаментальне значення. Оскільки всі засоби виробництва в рослинництві призначені для обслуговування та обробітку землі й реалізують свою ефективність лише через її раціональне використання, то збереження продуктивних сил цього природного чинника формою, яка забезпечує безстрокове використання землі, і є якраз повсюдне застосування раціональних сівозмін. Всі інновації в сільському господарстві починаються з них і ними завершуються. Доповнення до фермерських біллів, які приймалися після 1990 р., розраховані, насамперед, на економічне забезпечення використання саме таких сівозмін, як основи процвітання фермерських господарств у США [11].

Отже, без впровадження інноваційних розробок товаровиробник будь-якої форми власності не зможе стабілізувати ситуацію зі зниженням продуктивності земель, розширити виробництво якісної і безпечної продукції та скласти гідну конкуренцію як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринку. Часто на ринках агропродовольчої продукції значну роль відіграють не обсяги реалізації продукції взагалі, а продукції якісної та безпечної, отримання якої на сучасному етапі неможливе без впровадження інновацій у процеси її виробництва. У цьому відношенні особисті селянські господарства мають певні відмінності щодо розробки, дифузії та впровадження інноваційних продуктів. Мається на увазі, що інноваційна діяльність не виступає одиничним актом впровадження будь-якої новачії. Це цілеспрямована система заходів щодо розробки, впровадження, освоєння, виробництва, поширення та комерціалізації новачії. Розробка та впровадження більшості інноваційних проєктів, які доречно було б адаптувати до особистих селянських гос-

подарств, гальмуються через низький рівень фінансування, відсутність інноваційного провайдингу – комплексного керованого процесу просування на ринку науково-інноваційної продукції з метою її реалізації та отримання прибутку. Цю роботу, як правило, проводять спеціалізовані державні науково-дослідні установи [12].

Водночас, не зважаючи на дефіцит коштів і впроваджувальних центрів, особисті селянські господарства вишукують можливості щодо придбання нових сортів рослин, залучають на свої земельні ділянки нові породи плодкових і ягідних культур та виноградників, тобто запроваджують так звані «продуктові інновації». Ефективним інструментом в зусиллях за високої врожаї також є використання сучасних засобів боротьби із хворобами сільськогосподарських культур та шкідниками, тобто запровадження організаційних інновацій.

Однією з важливих інноваційних розробок, яку розвинені країни світу вважають найбільш значущою революційною технологією у підвищенні ефективності сільськогосподарського виробництва, є нульовий обробіток ґрунту, а також біологічна фіксація азоту і зменшення потреби у хімічних добривах, що можна досягти вирощуванням бобових культур. В Аргентині та Бразилії, наприклад, нульовий обробіток ґрунту використовують на понад 40 млн га (майже 43% орних земель), у США – на 25 млн га, в Австралії – близько 15 млн га. Такий досвід є особливо корисним для селянських господарств і його без особливих перешкод можна адаптувати до вітчизняних умов, оскільки це не потребує значних фінансових та матеріальних затрат, але є однією із процесових інновацій [13].

Підтвердженням тому є досвід Східної Африки. Тут було розроблено та запроваджено мало-ресурсоємну інтегровану систему боротьби із сільськогосподарськими шкідниками, засновану на вирощуванні десмодіуму (азотофіксуюча бобова сільськогосподарська культура, яку можна використовувати як фураж у тваринництві) разом з іншими культурами з метою запобігання росту паразитуючих культур.

Що ж стосується ситуації в тваринництві, то протягом 1990-2009 рр. виробництво м'яса (у забійній вазі) зменшилось удвічі, в т.ч. сільськогосподарськими підприємствами – втричі. Виробництво молока зменшилось удвічі, в т.ч. агропідприємствами – у вісім разів. Скорочення обсягів виробництва відбулося внаслідок поглиблення диспропорцій між цінами на продукцію промисловості і сільського господарства, що супроводжувалося зменшенням поголів'я корів внаслідок руйнації матеріально-технічної бази громадського сектору тваринництва, подорожчання кормів і паливно-мастильних матеріалів та відсутності бажання в агровиробників підтримувати збиткове виробництво.

За даними Держкомстату України, станом на 1 січня 2011 р., порівняно з аналогічною датою 2010 р., в усіх категоріях господарств поголів'я корів зменшилося на 4,2% і становило 2736,5 тис. голів, у т.ч. в сільськогосподарських підприємствах – на 3,2% (604,6 тис. гол.), у господарствах населення – на 4,5 % (2131,9 тис. гол.). У зв'язку з цим, загострюється невідкладна задача – надалі необхідно забезпечити суттєве збільшення поголів'я та підвищення продуктивності молочного стада на основі активізації селекційно-племінної роботи у спеціалізованих підприємствах та нарощування повноцінної кормової бази. До речі, у березні 2011 р. затверджено постанову Кабінету Міністрів України, в якій визначено порядок надання коштів для підтримки галузі тваринництва, у цьому році на зазначені заходи передбачено виділити 2 млрд грн. Постановою передбачається доплата для фізичних осіб за утримання корови в межах 1000-1200 грн, а також доплата за відгодівлю молодняку ВРХ у розмірі 500-600 грн [14].

Протягом останнього десятиліття відбувається нарощування виробництва молока, меду та вовни в господарствах населення. Отриманий валовий збір зернових та зернобобових культур у цих господарствах використовується переважно на кормові цілі, тобто для відгодовування ВРХ, свиней.

Інноваційна діяльність у тваринництві – це комплексний процес виведення більш продуктивних порід худоби, створення сільськогосподарських машин і силових агрегатів нового покоління, впровадження прогресивних техніко-технологічних, організаційно-економічних та управлінських рішень, комерціалізації сучасних тваринницьких новацій: молодняку худоби і птиці, технологій утримання і відгодівлі тощо. Ці заходи охоплюють усі етапи виробничого циклу – від зародження ідеї до впровадження інновацій у виробництво. Як правило, перші споживачі новацій – аграрні підприємства і сільські домогосподарства, що займаються тваринництвом.

Одним з видів організаційних інновацій, що належать і впроваджуються в секторі особистих селянських господарств і стосуються заготівлі, зберігання й транспортування молока, є створення на території одного населеного пункту приймального пункту, вкомплектованого цистерною з холодильною установкою. У результаті стало можливим накопичення сирого молока, яке приймається протягом кількох днів, а потім вивозиться спеціалізованим транспортом на молокопереробний завод. Зазначимо, що впровадження таких інновацій дозволяє по-новому підійти до цієї справи, а саме – активізувати роботу з формування кооперативів. Це має місце в одному із районів Херсонської області. Тут створено молочний кооператив, який надає виробникам молока послуги зі збирання, охолодження, переробки та реалізації продукції [15]. Подібний досвід став візитною карткою аграрного сектору Польщі, де з використанням державної підтримки створені та функціонують молочні кооперативи. Держава надає одноразову допомогу для обладнання заготівельного пункту охолоджувачем молока та молоковозом. При цьому Міністерством сільського господарства Польщі встановлено об'єм партії молока для одного кооперативу – не менше ніж 100 тис. літрів на рік.

До продуктивних інновацій з повним правом належить виробництво високопродуктивного ремонтного поголів'я молодняка худоби в селянських господарствах, який потім реалізується господарствам населення для підвищення продуктивності присадибного тваринництва.

Суспільна значущість праці в особистому господарстві порівняно із великотоварним виробництвом пояснюється тими функціями, які воно виконувало в ретроспективі: додаткове (насправді основне) виробництво сільськогосподарських продуктів, частина яких використовувалась для власного споживання, а надлишок надходив на ринок; джерело додаткових коштів; сформована протягом століть специфічна форма самоідентифікації сільського населення та ін.

Подолання кризових явищ в економіці АПК буде супроводжуватися нарощуванням виробництва сільськогосподарської продукції, передусім, у великих і середніх аграрних формуваннях, заснованих на різних формах власності. Це, в кінцевому підсумку, буде мати своїм наслідком зменшення ролі господарств населення у вирішенні проблеми забезпечення населення продуктами харчування вітчизняного виробництва.

Водночас необхідно зазначити, що господарства населення будуть і надалі відігравати важливу роль у виробництві продукції трудомістких культур. Особливо це стосується овочевих і плодово-ягідних культур, картоплі тощо. З погляду у майбутнє, саме на забезпечення збільшення виробництва продукції цих культур і слід спрямовувати зусилля державних, кооперативних і комерційних структур. З цим пов'язане широке коло питань, основні з яких: вирішення проблеми забезпечення селянських господарств високоякісним насіннєвим матеріалом, надання пільгового кредитування, забезпечення дотримання паритетності цін на промислову та аграрну продукцію, розширення випуску засобів малої механізації, створення сприятливих умов для реалізації виробленої продукції та ін.

Особисті селянські господарства необхідно розглядати не як альтернативу великим підприємствам, а як взаємодоповнювальну ланку, що сприяє збільшенню виробництва сільськогосподарської продукції та підвищенню реальних доходів сільського населення. Як показують дослідження, великі сільськогосподарські формування будуть забезпечувати виробництво продукції зернових і технічних культур, адже для цього необхідні великі за розмірами земельні площі, потужна техніка, значні грошові засоби тощо.

Великі аграрні продуценти покликані забезпечити потреби держави в зерні, особливо в продовольчому, у комплексі із продукцією технічних культур, а особисті господарства населення – потреби в картоплі – “другому хлібі” у нашій державі в комплексі з продукцією овочевих і плодово-ягідних культур.

Оскільки економічна криза накладає свій відбиток на сільськогосподарські підприємства, то особисті господарства населення залишаються стабілізуючою формою господарювання, яка різною мірою компенсує зниження виробництва продукції в цілому, а особливо в тваринництві. Останнім часом з діяльністю особистих господарств значною мірою пов'язані продовольча безпека суспільства, життєва стабільність і грошові доходи сільського населення.

Ще М. Туган-Барановський зазначав, що дрібне селянське господарство ведеться заради існування самого виробника, а велике капіталістичне – заради прибутку й ренти. Селянин не перестав вести господарство навіть тоді, коли воно не дає йому нічого, крім звичайної заробітної плати.

Водночас, якби в капіталістичному господарстві доходи покривали лише заробітну плату, то воно не функціонувало б зовсім. Крім того, дрібне селянське господарство значно менше залежить від коливання ринкових цін на сільськогосподарську продукцію порівняно з капіталістичними господарствами. Зниження цін на неї розорює останнє, але переноситься дрібним хліборобом легко тому, що він значну й навіть більшу частину своєї продукції споживає у власному господарстві [16]. І саме в цьому проявляється стабільність та життєстійкість цих господарств. Висловлене М. Туган-Барановським майже століття тому твердження щодо особистих селянських господарств, підтвердилось на практиці в період сучасної аграрної кризи.

Отже, основна причина життєстійкості сільських домогосподарств у період аграрної кризи полягає не лише у високій мотивації до ефективного господарювання, а й зумовлена переважно натуральним характером та приреченістю селян його вести, що часто є головним джерелом доходу та основною сферою зайнятості.

Лишки продукції, виробленої у господарствах населення, реалізуються їх членами на стихійних ринках. Найчастіше продукція продається у власному селі і, як правило, жителями найменших населених пунктів, оскільки потребує значних витрат на транспортування до великих сільських поселень та міст, зберігання до моменту реалізації. На стихійному ринку продукція продається за роздрібними цінами нижчими, ніж ціни на організованому ринку, які не завжди формуються під впливом попиту і пропозиції, однак зазначені канали все ж залишаються найбільш рентабельними. Протягом 2009 р. господарствами населення на ринку було продано майже 20% від усього обсягу використаних овочів та баштанних, картоплі – майже 19%, зернових та зернобобових – близько 18%, молока та молокопродуктів – близько 11%, м'яса та м'ясопродуктів – трохи більше 7% (табл. 3).

Таблиця 3 – Баланс сільськогосподарської продукції у господарствах населення в 2009 р.*

Назва продукції	Надійшло, всього тис. тонн	в тому числі в %:			використано, в %:				
		вироблено**	куплено:		на посів (посадку)	на корм худобі та птиці	продано:		витрачено на споживання
			в торговельній мережі	на ринках та інші покупки			закупівельним організаціям	на ринках та інша реалізація	
1. Зернові та зернобобові	20523	63,4	13,6	23,0	4,5	42,8	1,7	17,6	33,4
2. Картопля	21642	88,5	0,9	10,6	23,5	28,2	0,1	18,5	29,7
3. Овочі та баштанні	9969	78,1	7,4	14,5	1,1	12,6	0,3	19,8	66,2
4. М'ясо та м'ясопродукти	2577	34,9	33,3	31,8	-	0,1	3,6	7,6	88,7
5. Молоко та молокопродукти	15185	6,8	27,7	10,5	-	5,7	19,2	10,7	64,4
6. Яйця, млн шт.	13521	49,7	25,0	25,3	-	2,4	0,1	5,0	92,5

Розраховано: Баланси та споживання основних продуктів харчування населенням України: Стат. збірник. – К.: Держкомстат України, 2010. – С. 41-52.

* за винятком запасів і втрат під час зберігання;

** включаючи вирощену в особистому господарстві продукцію, а також одержану в рахунок оплати праці та за оренду паїв.

Ще одним каналом реалізації є продаж продукції посередникам чи організованим закупівельникам, які регулярно навідуються до сіл. Останній канал є привабливим для жителів малих, переважно віддалених поселень, з недостатньо розвинутою транспортною інфраструктурою, оскільки для продажу тут виробляється невелика кількість продукції селянами переважно похилого віку. Також незначна кількість господарств населення продає лишки у магазин, заготконтору чи безпосередньо переробному підприємству.

Створення нових організаційно-правових структур на базі особистих селянських господарств буде сприяти суттєвому поліпшенню умов виробництва та організації збуту своєї продукції. Оскільки члени особистих селянських господарств не в змозі самостійно сформуванати достатньо великі партії продукції для продажу, то цим користуються посередницькі структури, які фактич-

но монополізували продуктові ринки всередині країни. Тому первинні виробники аграрної продукції отримують лише до 30-40% виручки від кінцевої (роздрібною) ціни на вироблену ними продукцію, тоді як в інших країнах із розвинутим сільським господарством на їх частку припадає до 50-70 і більше відсотків.

Як уже зазначалося, з боку державних та місцевих органів влади спостерігається відсутність дієвої підтримки вирішення проблем збуту сільськогосподарської продукції господарствами населення. Насамперед існують певні перешкоди на законодавчому рівні стосовно збуту вирощеної продукції переробним підприємствам. Так, законодавством не встановлена відповідальність переробних підприємств за несвоєчасну виплату дотацій за реалізацію великовагової худоби, яка здійснюється зі значною затримкою, що в умовах наявності інфляційних процесів призводить до знецінювання суми грошових виплат.

Слід відмітити й той факт, що в умовах членства України в СОТ загострилась проблема реалізації молока. Це стосується, насамперед, його якості, а саме бактеріальної забрудненості, оскільки в ОСГ цей показник досить далекий від відповідності ДСТУ 3662-97 "Молоко та молочні продукти. Вимоги при закупівлі". Він містить особливі методики відбору проб, методи виявлення жиру, кислотності, сухих речовин, вологи, білка, нітратів, шкідливих організмів. На сьогодні діє майже 80 стандартів ISO на молоко і молочні продукти. Цим стандартом підвищені вимоги до бактеріальної забрудненості молока, хоч вони поки що поступаються рівню вимог, які застосовуються в країнах ЄС. Для вищого сорту цей показник якості не повинен бути більше 300 тис. бактерій на 1 см³, для першого – 500 тис. і другого – 3000 тис. бактерій на 1 см³ (у країнах ЄС – не більше 100 000). Це створює проблеми молокозаводам, і тому закупівельні ціни на молоко від сільського населення встановлюються як на технічну сировину.

Як засвідчує зарубіжний досвід, фермери у країнах ЄС реалізують на внутрішніх і зовнішніх ринках більше 60% виробленої ними товарної продукції через свої кооперативи, у скандинавських країнах цей показник становить 80%, Японії, Китаї, Південній Кореї – до 90%. Європейські кооперативи забезпечують до половини виробництва продукції харчової промисловості і комбікормів і стільки ж – постачання своїм членам засобів виробництва. Фермерська кооперація у США охоплює 86% переробки і реалізації молокопродуктів, 80% сільського електропостачання, 51% виробництва цукру, 44 і 45% постачання відповідно пального і мінеральних добрив. Кооперативними є 40% оптових ринків худоби, 25% – інформаційного забезпечення. Через кооперативні об'єднання найдрібніші фермери одержують можливість вийти без посередників на кінцевого споживача і одержати найвищу ціну від продажу своєї продукції у складі великої товарної партії, сформованої усіма членами кооперативу.

Результати проведеного дослідження дозволяють привернути увагу до таких каналів і форм реалізації продукції, виробленої у господарствах населення, а саме:

– *через сільськогосподарські підприємства* – за умови виробництва ними аналогічної продукції, а також надання великим підприємствам, що закуповують в господарствах населення сільгосппродукцію, пільг з оплати місцевих зборів, а також надання дотацій і надбавок до цін на продукцію дрібних господарств; впровадження системи фінансової й товарної підтримки ОСГ, що включала б у себе не тільки оплату придбаного молока й м'яса, а й мала стимулюючі виплати за якість продукції, за певний обсяг поставленого у сільськогосподарське підприємство молока й м'яса;

– *через переробні підприємства* – необхідним є створення у сільських населених пунктах мережі молокозбиральних, контрольних пунктів і забійних цехів як на основі нового будівництва, так і з використанням наявних виробничих приміщень;

– *через споживчу кооперацію* – необхідним є її відновлення та подальший розвиток через організацію для сільських жителів-продавців худоби зустрічної торгівлі на пільгових умовах – засобами малої механізації, інвентарем, комбікормами, а також через місцеві кредитні кооперативи фінансово підтримувати об'єднання дрібних виробників аграрної продукції.

Висновки. Особисті селянські господарства мають свої особливості щодо впровадження інноваційних продуктів, оскільки інноваційна діяльність – це цілеспрямована система заходів із розробки, впровадження, освоєння, виробництва, поширення та комерціалізації новацій. Розробка та впровадження більшості інноваційних проектів, які доречно було б адаптувати до особистих селянських господарств, гальмуються через відсутність фінансових ресурсів у сільськогосподарських підприємств, які виступають їх основними інноваційними донорами.

Проте, незважаючи на дефіцит коштів, особисті селянські господарства запроваджують: продуктивні інновації – висівають нові високопродуктивні сорти культур, висаджують нові породи плодкових і ягідних культур та виноградників; організаційні інновації – використовують сучасні засоби боротьби із хворобами сільськогосподарських культур та шкідниками тощо. На перспективу необхідно забезпечити надання на пільгових умовах насінневих ресурсів ОСГ для відродження продуктивних сіножатей та пасовищ, а також реалізацію населенню мінеральних добрив за пільговими цінами. Оскільки інновації на сьогодні виступають якісно новим чинником зростання агропромислового виробництва й ефективного вирішення продовольчої безпеки в державі, то фінансування їх має стати пріоритетним.

У недалекому майбутньому необхідно впроваджувати інновації в біологічний чинник, тобто такі, які пов'язані з розробкою та освоєнням нововведень, що забезпечують підвищення родючості ґрунту, урожайності сільськогосподарських культур і продуктивності сільськогосподарських тварин. Роль інновацій у біологічний чинник є особливою в розвитку сільського господарства порівняно з іншими секторами економіки.

Інноваційний розвиток особистих селянських господарств буде підтримуватись можливістю купівлі високопродуктивного молодняка, реорганізацією кормової бази галузі на основі залуження громадських малопродуктивних земель для розширення площ сіножатей та пасовищ для випасання худоби.

Позитивним є досвід країн ЄС щодо стимулювання інноваційної діяльності, наприклад, в Португалії, Італії, Іспанії – це податкові пільги, за допомогою яких стимулюються всі підприємства, пов'язані з розробкою та впровадженням інновацій; Фінляндії, Швеції та Німеччині – субсидії й кредити за зниженими відсотковими ставками. У більшості країн Європейського Союзу надається державна підтримка підприємствам, які розробляють і реалізують нові товари й технології, оскільки ця сфера вважається досить ризикованою для капіталовкладень.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Куліш М.Ю. Проблеми розвитку особистих селянських господарств / М.Ю. Куліш // Економіка АПК. – 2004. – № 7. – С. 144–146.
2. Макаренко П.М. Концептуальні засади системного інноваційного оновлення сільськогосподарського виробництва / П.М. Макаренко, Н.К. Васильєва / Агросвіт. – 2008. – № 1. – С. 17–20.
3. Мельник С.І. Формування і розвиток інноваційного підприємництва в Україні / С.І. Мельник // Вісн. Хмельн. нац. ун-ту. – 2009. – № 6. – Т.1. – С. 32–38.
4. Олійник Т. Тенденції, фактори та перспективи розвитку господарств різних категорій в аграрному секторі економіки України / Т. Олійник // Економіка України. – 2007. – № 7. – С. 56–64.
5. Онищенко О.О. Ефективність господарств населення / О.О. Онищенко // Економіка України. – 2003. – № 1. – С. 60–69; Онищенко О.О. Господарства населення: підсумкові оцінки, прогнози / О.О. Онищенко // Економіка України. – 2003. – № 3. – С. 59–68; Онищенко О.О. Особисті селянські господарства у пореформеному розвитку аграрного сектору / О.О. Онищенко // Економіка України. – 2003. – № 6. – С. 57–69.
6. Шпичак О.М. Ефективність виробництва продукції свиноводства в господарствах різних форм господарювання / О.М. Шпичак, І.В. Свиноус // Вісн. аграр. науки. – 1996. – № 1. – С. 8–15.
7. Юрчишин В.В. Господарства населення: проблеми майбутнього / В.В. Юрчишин // Економіка України. – 2003. – № 9. – С. 67–72.
8. Schumpeter Josef Alois. Business Cycles: F Theoretical, Historical & Statistic Analysis of the Capitalist Process. – N.Y. – L., 1939. – P. 62.
9. Інструкція щодо заповнення форми державного статистичного спостереження N1 – інновація “Обстеження інноваційної діяльності промислового підприємства”. Затверджено наказом Держкомстату від 01.10.2008 р., № 361. – К.: Держкомстат України, 2008. – С. 1–5.
10. Крисанов Д.Ф., Удова Л.О. Концентрація товарного виробництва у господарствах населення: проблеми і перспективи / Д.Ф. Крисанов, Л.О. Удова // АгроСвіт. – 2008. – № 4. – С. 9–19.
11. Sustainable Agriculture Research and Education in the Field / Board on Agriculture. – Washington: National Academy Press, 1991. – 426 p.
12. Володін С.А. Інноваційний розвиток аграрної науки: [Монографія]. – К.: МАУП, 2006. – 400 с.
13. Родионова І.А. Инновационный путь развития аграрной экономики / И.А. Родионова // Инновации. – 2010. – № 09 (143). – С. 70–73.
14. Постанова Кабінету Міністрів України “Про затвердження розмірів виплат для надання державної підтримки галузі тваринництва на 2011 рік” // Урядовий кур’єр від 17.03.2011. – № 48.
15. Французы в Херсонской области создали молочный кооператив. – Режим доступу: <http://www.silrada.com.ua/show/eventr/32354>.
16. Туган-Барановський М. Політична економія. Курс популярний / М. Туган-Барановський. – К.: Наукова думка, 1994. – С. 186.

Иновационное развитие личных подсобных хозяйств

Д.Ф. Крысанов, О.М. Варченко, Л.О. Удова

Обобщен мировой опыт внедрения инновационных разработок в мелкотоварных агрохозяйствах и раскрыты причины, которые сдерживают реализацию большинства инновационных продуктов в личных подсобных хозяйствах. Обоснованы предложения относительно адаптирования зарубежного опыта внедрения инноваций в сельском хозяйстве к специфике хозяйствования в аграрном секторе экономики Украины.

Ключевые слова: хозяйства населения, инновации в растениеводстве, инновации в животноводстве, кооперативные предприятия.

The innovative development of subsidiary farms

D. Krysanov, O. Varchenko, L. Udova

The global experience in implementing innovative solutions to small-scale agricultural enterprises is generalized and the reasons that hinder the implementation of most innovative products in various farms are specified. The proposals on international experience of innovation in agriculture to specific management in the agrarian sector of Ukraine are treated.

Key words: farm population, innovations in crop, innovation in stockbreeding, cooperative enterprises.

УДК 339.132/.163:338.439.62:634/.635

КВАША С.М., чл.-кор. НААНУ, д-р екон. наук

СУХОВІЙ А.І., аспірант

Національний університет біоресурсів і природокористування України

СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ РИНКУ ПЛОДООВОЧЕВОЇ ПРОДУКЦІЇ

Досліджено особливості ринку плодоовочевої продукції в Україні. Обґрунтована необхідність проведення макроекономічних перетворень, зокрема економічного регулювання раціональної структури ринку і ринкових відносин шляхом розроблення перспективних цільових продовольчих програм, інвестиційної політики, фінансово-економічних заходів.

Ключові слова: попит, пропозиція, експорт, імпорт, інвестиційна політика.

Постановка проблеми. Характерною особливістю вітчизняного ринку плодоовочевої продукції є незначний період її реалізації. Крім того, на відміну від більшості сільськогосподарських культур, структура збуту овочів і фруктів більш диверсифікована за рахунок можливості реалізації продукції як переробникам, так і населенню.

Аналіз останніх публікацій. Питанням ефективного функціонування виробництва і переробки овочевої продукції та його підвищення присвячено праці вітчизняних і зарубіжних вчених: В.І. Благодатного, П.І. Гайдуцького, Б.В. Губського, В.В. Зіновчука, В.І. Лазні, О.І. Лебединської, Г.І. Макіна, В.Д. Мельникова, А.А. Побережної, П.Т. Саблука, А.Ф. Серкова, Н.Є. Тимошенко та інших науковців. Проте виникає необхідність аналізу факторів, що зумовлюють результати діяльності та обґрунтування підвищення ефективності виробництва та переробки овочевих культур.

Мета дослідження – вивчити особливості розвитку плодоовочевої галузі економіки України, обґрунтувати пропозиції щодо реорганізації галузі для підвищення її глобальної та регіональної конкурентоспроможності.

Результати дослідження та їх обговорення. На початку 90-х років основні площі овочів були зосереджені здебільшого в сільськогосподарських підприємствах (15,1 тис. га порівняно з 6,5 тис. га в господарствах населення). Нині це співвідношення далеко не на користь сільськогосподарських підприємств.

За період 2004–2010 рр. в Україні намітилася стійка тенденція до зниження виробництва овочів по всіх категоріях господарств, що зумовлено зменшенням посівних площ, урожайності та валового збору овочевих культур. Попит на плодоовочеву продукцію досить стабільний, але її споживання з року в рік може відрізнятись. У середньому середньомісячне споживання овочів і баштанних складає 8,5–9,5 кг, фруктів, ягід, горіхів і винограду – 3,0–4,5 кг. Пропозиція продукції значною мірою залежить від урожайності і кліматичних умов. Понад 80% плодоовочевої продукції виробляється в господарствах населення, що не дає можливості сільгоспвиробникам впливати на цінову ситуацію. Ринок плодоовочевої продукції за своїм типом найбільш наближений до ринку чистої конкуренції, а, отже, амплітуда цінових коливань протягом року обумовлюється обсягом попиту і пропозиції.

Відповідно до балансових розрахунків обсяг виробництва картоплі в Україні у 2011 році має складати 20,5 млн тонн (на 14,2 % більше ніж минулого року), овочів та баштанних культур – 8,4 млн тонн (на 4,7 % більше ніж у 2010 році). Це обумовлено досить прийнятними цьогорічни-